

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО,

кандидат філософських наук, завідувач сектору історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України

ОЛЕКСАНДР РИБЦУН,

асистент кафедри політології та соціології Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка

Українська соціологія: суспільно-історичний та ідеологічний контексти розвитку

Abstract

In the paper, the peculiarities of the development of Ukrainian sociology in the context of social, historical, ideological and political transformation of Ukrainian society from the end of 19th century up to the current period are studied. At the base of historical-sociological studies and the archive materials, firstly involved in scientific usage, the authors characterize the historical stages and social logics in the development of Ukrainian sociology in the framework of Ukrainian humanities. There are distinguished proto-sociological, academic, the early Soviet, the Soviet and the current periods in the development of Ukrainian sociology, the historical specificity and social-political logics of appearance in functioning of sociological sciences are characterized. The authors conclude that the self-reflexivity of sociology in its historical context is an actual prerequisite for identification of problems and perspectives of the development of Ukrainian sociology as the sphere of science and social expertise, forming its educational tradition, values and standards of sociological community. At the same time, the contextual research of the history of sociological thought turns out to be the historical-sociological study of socio-structural, political, economical, and cultural factors that have conditioned the corresponding sociological orientations and approaches.

Дослідження формування будь-якої соціологічної традиції зумовлює увагу дослідників до контекстів її розвитку, насамперед історичних та ідеологічних. Ці контексти є значущими і для розуміння логіки становлення української соціології — предмета нашого аналізу. У цій статті ми розглянемо деякі аспекти цього процесу на тлі історичних трансформацій українського суспільства — суспільних, ідеологічних та політичних. Спробуємо виявити закономірності, історичні етапи та суспільну логіку розвитку соціології, яка є й досі молодою науковою суспільно-гуманітарною дисципліною в корпусі вітчизняного суспільствознавства. Така історико-соціологічна саморефлексія вкрай важлива і для визначення проблемних моментів та окреслення перспектив вітчизняної соціології як сфери наукового знання, як форми соціальної експертизи і як науково-освітньої традиції; ми звернемося до її інституцій і колективів, а також до формування цінностей та професійних стандартів соціологічної спільноти.

Утім, дослідження історії соціологічної думки та традицій — це водночас історичне дослідження суспільних обставин, розвитку соціально-структурних, політичних, економічних, культурних причин та чинників формування тих чи інших соціологічних орієнтирів і підходів. Уже перші соціологічні теорії О.Конта та Г.Спенсера формувалися разом із становленням буржуазних суспільних відносин. Останні вимагали секулярних, або *позитивних*, тобто позбавлених будь-яких релігійних чи ідеалістичних на шарувань пояснень законів історичного суспільного розвитку, передумов еволюції раннього буржуазного суспільства та особливостей його функціонування. У такий спосіб стан і тенденції розвитку різних сфер сучасного українського суспільства у соціологічному дослідженні можна об'єктивно дослідити і проінтерпретувати виходячи із соціологічного розуміння (зокрема історично фіксованого та інтерпретованого в соціології того часу) традицій колишнього соціального укладу, інституціональних, політичних, культурних та соціально-структурних залишків радянського минулого. Ці інерційні соціально-історичні феномени виявляються в особливостях ціннісних орієнтацій суспільства, його політичної культури, в етосах та практиках повсякденної життєдіяльності людей тощо. Отже, соціологія з часу свого виникнення формувалася і розвивалася як *історично-контекстуальна* наука.

Історія свідчить, що соціологічна наука розвивається там і тоді, де і коли виникає суспільна потреба в об'єктивному самопізнанні суспільства, у розумінні законів та чинників його розвитку. Ця потреба набуває особливої нагальності в періоди глибинних суспільних трансформацій, подібних до історичних трансформацій від традиційного до модерного суспільства в Європі починаючи з кінця XIX століття. Суспільна ситуація початку XXI сторіччя в Україні з її багатомірними трансформаціями є не менш стимулювальною, а отже, вітчизняна соціологія має сприятливі шанси для подальшого розвитку та утвердження. Проте розвиток науки не є лінійним процесом. Маніпуляції з громадською думкою, комерціалізація науки, політико-інструментальне використання соціологічного знання та його пародіювання у непрофесійних дослідженнях здатні викликати суспільну упередженість щодо соціології. Якою має бути соціологія у відповідь на такі ви-

клики розвитку? Чи скористається вітчизняна соціологія сприятливими шансами? Чи стане вона повноправною частиною світової соціології? Через обмежений формат публікації ми не дамо тут вичерпних відповідей на всі ці питання. Але навіть позначити й актуалізувати ці теми, на нашу думку, буде корисно.

Українська соціологія: у пошуках традиції

Усталеним підходом до періодизації історії вітчизняної соціології є виокремлення протосоціологічного, академічного, ранньорадянського, радянського та сучасного періодів її розвитку¹. Від моменту утвердження української соціології у статусі самостійної наукової дисципліни на початку 1990-х років використання такої схеми мало б відповідати її потребі у власній історії та традиції, допомагати її самоідентифікації та аргументувати потребу в зовнішньому визнанні. Проте це не розв'язує проблеми національної ідентичності вітчизняної соціологічної науки, передусім через брак у неї ґрунтовної соціологічно артикульованої традиції. На відміну від Франції (А.Мос, Е.Дюркгейм), Німеччини (М.Вебер, В.Зомбарт, Г.Зімель), Польщі (Ф.Знанецький), США (Чиказька школа, Дж.Мід, Т.Парсонс), в Україні, незважаючи на досить продуктивний період соціологічних зачінань рубежу ХІХ–ХХ сторіч, через історичні, політичні та ідеологічні обставини так і не вдалося сформувати сталу історичну традицію соціологічного знання, зберегти й розвивати соціологічну науку як самостійне об'єктивне вчення про суспільство. Розрив та занепад вітчизняної соціологічної традиції характерний для 1930–1950-х років.

Однаке це не означає, що українське гуманітарне знання історично було ізольоване від основних тенденцій розвитку світового, зокрема європейського, суспільствознавства. Саме на зламі ХІХ–ХХ століть — у період, коли в Європі формується соціологічне знання і соціологія утверджується як повноцінна наука — українська суспільна думка активно сприймає соціологічні ідеї того часу. У цьому сенсі важко переоцінити подвижницькі зусилля Михайла Грушевського (шанувальника ідей О.Конта, Е.Дюркгейма та В.Вундта) в упровадженні, популяризації та адаптації ідей європейської соціології у вітчизняному гуманітарному знанні. Ці спроби викладено у його праці “Початки громадянства, або генетична соціологія”, виданій під час еміграції у Відні 1921 року. Слід також зазначити соціологічні підходи та соціолого-політичні ідеї у творчості М.Драгоманова, С.Подолінського, Б.Кістяківського, В.Липинського [Бурлачук, Молчанов, Степаненко, 1996]. Історія українського суспільствознавства позначена вагомими здобутками в царині етнографії та етнології, зокрема представленими у творчості вітчизняних учених М.Зібера, М.Сумцова, М.Ковалевського, Ф.Вовка. Варто зауважити, що саме досягнення у цій сфері знань — у традиції “культурної

¹ Схожої історичної періодизації, за винятком не вирізненого як окремий період ранньорадянського, дотримуються практично всі сучасні історики вітчизняної соціології, вона ж є стандартом у підручниках для ВНЗ.

антропології” — дали значний поштовх до розвитку європейської, зокрема британської, соціології.

Разом із тим, з огляду на переважно західноєвропейське походження соціологічної науки та, природно, найбільш сталою традицією її розвитку саме в західних суспільствах уже на зламі XIX–XX століть соціологію розглядали як *універсальну науку* (без національної диференціації). Постає питання про її здатність не лише дати пояснення, а й запропонувати модель оптимального суспільного розвитку. Втім, як зауважує І.Валерстайн, така “універсалізація” соціологічного знання ґрунтувалася на об’єктивізації суспільства західного типу, “інші”, незахідні, ставали предметним полем культурної антропології, сходознавства тощо.

Межа XIX–XX століть була періодом початкового розвитку української академічної соціології. Головну увагу було спрямовано на створення оригінальних концептів обґрунтування права української нації на національну самоідентифікацію. Історична трансформація від “національної” до “універсалістської” (читай: західноцентричної) парадигми розвитку соціальних наук, зокрема соціології, певною мірою пояснює і теоретичні труднощі українських соціальних учених. Зумівши пристосувати до власних досліджень соціологічну методологію, вони постали перед складністю використання теоретичних моделей, створених для вивчення “типових” розвинених індустріальних суспільств, а отже, за логікою розвитку соціологічної науки того часу, змушені були орієнтуватися здебільшого на міждисциплінарні та етнографічні дослідження.

Отож, артикульована, усталена науково-соціологічна традиція в Україні на порозі XIX–XX століть не була сповна утверджена. Бо традиція в науці передбачає насамперед наступність і школу. Втім, коректніше було б визнати, що на самому початку розвитку соціологічної традиції в Україні його було перервано політико-адміністративним шляхом, українська протосоціологія не розвинулася у зрілу науку; це коріння за політичної доби радянської влади 1920–1930-х років не прижилося на рідному ґрунті. Тому за іронією історії перша вітчизняна соціологічна інституція — Український соціологічний інститут — був заснований М.Грушевським 1919 року у Відні. Згодом М.Шаповал (1882–1932), український учений та громадський діяч, якого можна було б назвати чи не першим вітчизняним професійним соціологом, у 1924 році заснував у Празі інший соціологічний інститут — Український інститут громадянства. Наукові праці та соціологічні ідеї М.Грушевського, М.Шаповала та їхніх колег ще й досі не долучилися повною мірою до вітчизняної соціологічної спадщини і не ввійшли достатнім чином у науковий обіг сучасної української соціології.

Ранньорадянський період історії вітчизняної соціології відзначений як спробами повноцінної інституціоналізації її як науки, так і поступовим згортанням соціологічних зачинань у процесі трансформації соціологічних підходів від усе ще не пристосованих до вітчизняних реалій парадигм західного позитивізму та неокантіанства до марксистсько-ленінської доктрини як єдино істинного соціального вчення. Надзвичайно суперечливий і своєрідний, цей період, здавалося б, не лише не залишив наступникам “корисного спадку”; він знищив усі здобутки добільшовицької доби. Однак ще

майже десятиліття (впродовж 1920-х років) соціологія в радянській Україні (як і в інших радянських республіках) усе ж таки виборювала визнання, розвиваючись у двох паралельних напрямках: як соціологічно орієнтоване суспільствознавство, представники якого робили спроби організаційно інституціоналізувати європейську класичну соціологічну традицію в Україні, та як марксистська соціологія.

І хоча намагання М.Грушевського перевести Український соціологічний інститут із Відня до Києва не були успішними, попри те у країні в період з кінця 1920-х — початку 1930-х років створюється мережа перших соціологічних осередків, зокрема у структурі Всеукраїнської академії наук утворюються кафедри та комісії, які працювали за планами Українського соціологічного інституту: секція методології та соціального обґрунтування історії при науково-дослідній кафедрі історії України (під керівництвом О.Гермайзе), кабінет примітивної культури при цій самій кафедрі (під керівництвом доньки М.Грушевського Катерини), комісія культурно-історичної спадщини та історії пісенності при історико-філологічному відділенні Всеукраїнської академії наук (див.: [Кондратик, 1996: с. 25–31]). Водночас активно розвивається та починає домінувати марксистська соціологія, осередкам якої в Україні стають філософсько-соціологічна секція при створеному в Харкові Українському інституті марксизму-ленінізму, відділ соціально-економічних наук АН УРСР, науково-дослідна кафедра марксизму-ленінізму на базі марксистсько-ленінського семінару при АН УРСР (див.: [Черниш, 2004: с. 478–487]). У 1921 році в Харкові утворюється також інша інституція — Всеукраїнський інститут праці під керівництвом Ф.Дунаєвського. Оскільки цей центр досліджував проблеми та координував діяльність лабораторій праці у сферах промислового виробництва та транспорту в різних її аспектах (від психофізіологічних до соціальних та організаційних), то діяльність цього інституту певною мірою заклала історичне підґрунтя для подальшого розвитку соціології праці в колишньому СРСР і в Україні зокрема — напрям соціологічних досліджень радянської соціології, що домінував у 1960–1980-х роках.

Утім, через політичні та ідеологічні обставини перші паростки вітчизняної соціологічної науки в її спробах відтворення класичної європейської традиції були на той час приречені. Адже революційне суспільство ранньої радянської доби, управління яким спиралося на комуністичний політико-ідеологічний дизайн та керівні партійні директиви, тривалий час не потребувало соціології як об'єктивної науки про закони та закономірності суспільного розвитку. Тому й натхненні організаторські зусилля М.Грушевського зі ствердження соціологічної науки в Україні не мали подальшої підтримки, а на початку 1920-х років у комуністичній Росії “небажаним” для перебування в країні став і П.Сорокін. У цей період гуманітарні та соціальні радянські науки підпадають під нав'язливу політико-ідеологічну опіку керівних партійних органів. Аналізуючи стан справ в Українській академії наук наприкінці 1920-х років владна комісія доходить висновку про “недорозвиненість соціально-економічних відділів, де не вивчаються на належному рівні економіка, фінанси, соціологія, радянське право; ідеологічний характер робіт не пов'язується з *новою марксистською соціологією*” (курс.

наш. — В.С., О.Р.) [Історія АНУ, 1993: с. 52]. Цей висновок означав на практиці передумову розгрому соціологічної науки (зокрема, й марксистської) у подальші роки в Україні.

Зараз важко спрогнозувати, як відбувався би подальший розвиток вітчизняної соціології, якби вдалося забезпечити послідовний розвиток паростків традиції, що з'явилися в той академічний період, якби вдалося перейти від перших наукових спроб до вироблення власних оригінальних теоретичних концепцій. І. Валерстайн, аналізуючи стадії розвитку світової соціології, вказує, що вже по закінченні Другої світової війни за умов об'єктивної необхідності у США відновлюються країнознавчі та регіональні дослідження, що ставить під сумнів панівну ідентифікацію соціології як науки суто про “типове” західне суспільство [Wallerstein, 1999]. На жаль, в цей час у Радянському Союзі навіть термін “соціологія” вже перебував під грифом заборони.

Українська радянська соціологія: фаза “реабілітаційного” становлення

Уже від кінця 1950-х років можна говорити про поступове визрівання навіть у колишньому Радянському Союзі об'єктивної суспільної потреби в позитивному суспільному знанні.

По-різному можна оцінювати феномен “радянської соціології”, проте факт залишається фактом — сучасна українська соціологія на новому етапі свого становлення формувалася в лоні радянської соціологічної традиції. Уточнімо: формально (але не фактично) вітчизняну соціологію слід характеризувати як науку, зорієнтовану на проблеми української соціокультурної спільноти і легітимовану як національна соціологія з конкретного історичного періоду — проголошення незалежної України в 1991 році. За такого підходу історія української соціології постає як уплетена в історію загального процесу національного відродження. Проте було б наївним уявляти появу та розвиток цілого наукового напрямку подібно до спалаху або як точно фіксовану подію на кшталт народження дитини. Сучасна українська соціологія, навіть з огляду на цей важливий історичний етап її інституціоналізації наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років, виникла не зненацька. Вона розвивалась як частина *єдиної радянської соціології*.

Причини зростання інтересу до соціологічного знання і його легітимації в СРСР були складними й багатоманітними. Уявилася потреба в чомусь, принаймні, подібному до зворотного зв'язку владного “всеобізнаного та всемогутнього” керівного центру із суспільством. Відбувалось об'єктивне ускладнення всіх видів управління суспільним життям, яке вже не вкладалось у догматичні схеми комуністичного адміністративно-політичного планування. І врешті-решт, навіть у Радянському Союзі соціально-гуманітарна наука не стояла на місці й певною мірою сприймала світові тенденції розвитку соціального знання, соціології зокрема. Очевидно, що нова інтерпретація лише ідеологічних догматів не була повною мірою *знанням*, потреба в якому актуалізувалася за умов необхідності аналізу, планування та прогнозування соціального розвитку.

Отже, логіку розвитку соціології у повоєнному СРСР можна зрозуміти з огляду на взаємодію таких суспільних чинників, процесів та акторів: 1) суспільна потреба в об'єктивному соціальному знанні; 2) постійне протиробство цього знання з ідеологією; 3) світові впливи на розвиток суспільних наук, зокрема на соціологію як переважно “західну науку” в колишньому СРСР; 4) активність людей, які обирали шлях наукової соціології, обстоюючи (навіть несвідомо) та утверджуючи її автономний і самодостатній науковий статус.

Публічні пропозиції щодо “реабілітації” соціології в СРСР виникають у перші роки по смерті Сталіна, ще до відомого XX з'їзду (докл. див.: [Альберг, 1994: с. 88–114]). Так, 1955 року в центральному радянському філософському часописі “Вопросы философии” виходить друком стаття В.Немчинова “Соціологія і статистика” з обґрунтуванням необхідності (як такої, що не суперечить марксистсько-ленінській філософії) здійснення конкретно-соціологічних досліджень на теоретичній базі історичного матеріалізму.

У цей час справді й постає об'єктивна потреба у соціальній інформації, яку найповніше могла надати саме соціологія. Як слушно зазначає російський дослідник Р.Альберг [Альберг, 1994: с. 88–114], саме у другій половині 1950-х років, на завершальній фазі індустріалізації радянська суспільна система набула складніших форм, ніж передбачає марксистська модель суспільства. Соціальні процеси, спричинені швидким розвитком індустрії, з одного боку, не піддавалися поясненню за законами історичного матеріалізму, а з іншого — виявилися не підвладними радянській господарській бюрократії, абсолютно до цього не підготовленій. Ні традиційні адміністративні заходи, ні моральні апеляції вже не могли спинити соціальну мобільність, яка ставила під сумнів як саму ідею, так і практику господарського планування. Господарники мусили визнати, що зовсім нічого не знають про причини зростання міграційних процесів у промисловості та інших царинах. Владна номенклатура, своєю чергою, змушена була погодитися на використання наукових засобів отримання важливої для планування інформації про мотиви міграції населення та плинності робочої сили в економіці.

У другій половині 1950-х років певного пом'якшення зазнає і зовнішньополітична доктрина Радянської держави, зокрема, у сприйнятті концепції можливого мирного конкурентного співіснування держав із різним суспільним устроєм. Це був ще один чинник, який сприяв реабілітації соціології в колишньому СРСР. Саме 1956 року радянська делегація вперше взяла участь у Всесвітньому соціологічному конгресі, який відбувався в Амстердамі. Безпосереднє спілкування із зарубіжними колегами, “проба сил” у наукових дискусіях радянських учених виявили всю методологічну слабкість та міфологізованість, притаманні законсервованому в часі радянському суспільствознавству. Разом із тим така “проба сил” підштовхнула вітчизняних соціальних дослідників (називаємо так не лише українських учених, а й представників інших республік радянської держави) до адаптації нових ідей та підходів, активізації зусиль для отримання справді об'єктивного знання.

Як бачимо, на кінець 1950-х років склалися максимально сприятливі умови для відродження соціології в СРСР: потреба у достовірному соціальному знанні з боку влади та суспільства, певна лібералізація політичного ре-

жиму та реформаторська спрямованість вищого державного керівництва (так звана Відлига), налагодження творчих контактів з іноземними науковими центрами та відчуття необхідності в науковому середовищі, яке б не перебувало в самоізоляції. Відновлення втрачених позицій у цей час відбувається досить швидко. У вересні 1957-го та січні 1958 року в Москві проходять Міжнародні соціологічні конференції з питань мирного співіснування, в червні 1958 року створюється Радянська соціологічна асоціація. Наприкінці того ж року в книзі радянського академіка Г.Александрова “История социологии как наука” термін “соціологія” вперше за останні десятиліття використано не в контексті ідеологічного “обруднення”. У 1960 році створюють перші у країні соціологічні наукові підрозділи (сектор нових форм праці та побуту при Інституті філософії АН СРСР, реорганізований у 1966 році у відділ конкретних соціологічних досліджень) та соціологічна лабораторія при Ленінградському держуніверситеті, з 1960 року розпочинається здійснення перших масштабних соціологічних проєктів, які здебільшого концентрувались у великих містах, а також промислових центрах колишнього СРСР: у Москві, Ленінграді, Свердловську, Новосибірську, Києві, Дніпропетровську, Харкові та ін. [Новикова, 2000: с.140–141; Осипов, 2004: с. 25–30].

Радянська соціологія у цей час розвивалась у двох основних напрямках: (1) як академічна дисципліна, яка, однак, підпорядковувалася методології історичного матеріалізму і формувалася переважно в академічних центрах країни і (2) як конкретно-емпіричні дослідження, особливо в напрямі соціології праці або у формі так званої промислової або заводської соціології. Саме соціологічні проблеми праці, трудової мотивації та професійних орієнтацій визначають — принаймні на два радянські десятиліття (1960–1980) — основний напрям розвитку теоретико-прикладних соціологічних досліджень усієї радянської та зокрема української соціології. Ідеологічні та практичні проблеми формування нових стимулів у соціалістичному виробництві — й у цьому сенсі, безумовно, соціальний запит радянської держави до соціології та соціологів, не лише певною мірою легітимизував існування радянської соціології, а й давав змогу першим радянським соціологам удосконалювати теоретико-методичний та емпіричний інструментарій своєї науки.

Нові тенденції в царині соціального пізнання поступово поширюються і в республіках, зокрема в УРСР. У 1960-му при Інституті філософії АН УРСР створюють першу в Україні групу соціологічних досліджень, яка вже восени цього року розпочинає активні конкретно-соціологічні дослідження на одному з київських заводів [ДАІФ: оп. 1, спр. 344, арк. 8, 88–99]. Упродовж наступних років практика проведення таких досліджень набуває поширення [ДАІФ: оп. 1, спр. 593, арк. 2; спр. 871, арк. 50–54¹], вони стають джерельною базою для наукових статей, книг, дисертацій. Наприклад, 1964 року в Києві виходить друком монографія Л.Сохань “Комунізм і духовний

¹ ДАІФ (Документальний архів Інституту філософії НАН України) — це внутрішній архівний ресурс, фондосховище якого становлять 3 описи. Ресурси архіву вперше були введені у науковий обіг співавтором статті в перебігу підготовки дисертаційного дослідження “Українська соціологія: традиції, чинники, орієнтири розвитку (60-ті роки ХХ — початок ХХІ століття)”.

світ особи” — дослідження, в якому широко використовувано дані соціологічних досліджень; 1966-го в Одесі з’являється колективна збірка “Из опыта конкретно-социологических исследований”; того ж року відділ атеїзму Інституту філософії АН УРСР подає колективну монографію (також уgruntовану на конкретно-соціологічному дослідженні) “Основні тенденції та реакційна суть ідеологічного пристосовництва сучасного релігійного сектантства”. Залишаємо без коментарів певні ідеологічні аберації публікацій того часу — важливо те, що ці та інші розвідки вже активно використовували дані та матеріали конкретно-соціологічних досліджень.

У цей період становлення соціологічної науки, окрім її теоретико-методологічних проблем, відчутні також кадрові, організаційні, інституціональні труднощі молодого науки. Брак кадрового ресурсу спонукає до стимулювання підготовки фахівців, які б розумілися на методиці проведення конкретно-соціологічного дослідження. Так, у 1966 році Вчена рада Інституту філософії АН УРСР рекомендує до захисту низку дисертацій, підготовлених із використанням матеріалів соціологічних досліджень: П.Гопченко “Реакційна роль сучасної адвентистської есхатології”; А.Капто “Суспільна активність як моральна риса будівничого комунізму”; І.Стогній “Працьовитість як моральна якість особистості”; Ю.Сікорський “Естетична цінність техніки та її залежність від характеру сучасного матеріального виробництва” [ДАІФ: оп. 1, спр. 593, арк. 2; спр. 871, арк. 50–54], а впродовж 1967–1969 років готується вже понад десяток *соціологічних*, принаймні за формою використання соціологічних даних, дисертацій¹. Наприкінці 1960-х років у Києві виходить друком перша спеціалізована збірка наукових праць із характерною назвою “Соціологія на Україні”. Нам, сьогоднішнім, неважко іронізувати з приводу якості соціології того часу, яка являла собою іноді чудернацький мікс реального соціального знання, апології соціально-економічної та політико-адміністративної практики і світоглядних та теоретичних засад так званої “буржуазної соціології” як “позитивної науки про суспільство”. Адже єдиною офіційно визнаною методологічною, філософською і світоглядною основою радянської соціології був саме *історичний матеріалізм* як невіддільна частина марксистсько-ленінської філософії.

¹ Наприклад, дисертації О.Єришева “Досвід соціологічних досліджень релігійності (актуальні проблеми атеїстичного виховання)”, В.Чудновського “Особливості духовного обличчя сучасного віруючого та шляхи підвищення ефективності науково-технічної пропаганди (на матеріалах конкретно-соціологічного дослідження)”, І.Бадиці “Вільний час як фактор росту культурно-технічного рівня радянських робітників у період будівництва комунізму”, А.Валуйського “Участь робітничого класу в управлінні соціалістичним виробництвом (конкретно-соціологічне дослідження на матеріалах підприємств Донецької області)”, В.Оссовського “Загальні та специфічні фактори розвитку виробничої демократії”, М.Рентюк “Соціологічні проблеми взаємозв’язку виховних функцій суспільства та сім’ї”, К.Грищенка “Взаємовідносини керівника та підлеглого як соціально-етична проблема”, М.Масловського “Зміна структури інтересів колгоспного селянства в умовах будівництва комунізму”, В.Тихоновича “Активність особистості і формування матеріальної заінтересованості у праці (соціально-психологічний аспект)”.

Отже, незважаючи на досить швидкі стартові темпи за часів ліберального “шістдесятництва”, досягти послідовного і безболісного становлення справжньої соціологічної науки в Україні не вдалося. Головна причина цього — політико-ідеологічні перепони та прагнення влади не допустити краху однієї з опор радянської ідеології — історичного матеріалізму. Зрозумівши, яку реальну небезпеку являла соціологія у форматі повноцінної самостійної науки, одразу ж по її відродженні провладні ідеологи розпочинають досить жорстку боротьбу за визначення меж її предмета, методології та ієрархічного підпорядкування у структурі радянських соціальних наук. Як наслідок, уже 1962 року на щорічному зібранні АН СРСР відповідальний у секретаріаті ЦК КПРС за науку І.Львочов чітко визначив, що радянська соціологія — це не самостійна наука, а лише методи та техніка соціологічного дослідження (див.: [Альберг, 1994: с. 102]).

Цілком очікуваним виявилось відголосся такої позиції і в Україні. Так, на загальних зборах відділу економіки, філософії, історії та права АН УРСР, присвячених підсумкам роботи за 1963 рік, у підсумковій постанові відзначається: “Корінним чином поліпшити розробку методологічних проблем суспільних наук... Конче необхідно об’єднати зусилля філософів і представників спеціальних суспільних наук для розробки методологічних проблем конкретно-соціологічних досліджень. Вихідною базою для розробки методологічних проблем і підняття методологічного рівня всіх досліджень з суспільних наук є теорія марксизму-ленінізму, історичні рішення ХХ, ХХІ і ХХІІ з’їздів партії і Програма КПРС...” [ДАІФ: оп. 1, спр. 504, арк. 17].

Парадоксальність ситуації, коли, з одного боку, досить швидко розгортаються процеси наукового становлення соціології, а з іншого — її максимально гальмують, визнаючи лише “емпіричним наповнювачем єдиновірної теорії”, призвела до серйозного розколу в середовищі радянських суспільствознавців. Більш як десятиліття (1960-ті — початок 1970-х років) у соціологічному науковому співтоваристві тривали дискусії про предметну сферу соціології, основним змістом яких було з’ясування стосунків між соціологією й істматом. Пропонували найрізноманітніші варіанти виходу з ситуації: визнати дуалізм філософії й соціології в рамках істмату, розподілити між історичним матеріалізмом, прикладною соціологією й науковим комунізмом різні сфери суспільних відносин, виокремити соціологію в окрему самостійну науку (див.: [Чагин, 1971: с.194–196; Соколова, 1997: с. 351]). Тимчасовою крапкою у суперечці стала трирівнева модель, запропонована Г.Глезерманом, В.Келле та М.Пилипенком (1972), за якою офіційно було визнано таку структуру соціології:

- 1) історичний матеріалізм як загальносоціологічна теорія та методологічна основа всього суспільствознавства;
- 2) галузеві соціологічні теорії (які розглядалися авторами як розділи наукового комунізму);
- 3) конкретні соціологічні дослідження — прикладний інструментарій збирання соціологічної інформації.

Початок 1970-х років — період відновлення ідеологічних репресій проти соціології: розгром Інституту конкретно-соціологічних досліджень (ІКСД) у Москві, гоніння на найактивніших науковців, згорання окремих дослідницьких напрямів. Це початок “віку сірості” в радянській соціології, як його схарактеризував російський емігрант-соціолог В.Шляпентох (див.: [Батыгин, 1998: с. 23–38]). Це були часи, коли займатися теоретико-методологічними проблемами соціології стало навіть небезпечно — істматівські догмати закріплювалися звичними для радянської політично-адміністративної системи силовими методами. Доволі показовим для того часу було цькування за “теоретичне вільнодумство” авторитетного російського соціолога Ю.Левади. Аргументи ідеологічного ostrакізму наведено у доповідній записці Московського міського комітету КПРС за результатами обговорень курсу лекцій Ю.Левади. Цитуємо мовою оригіналу: “Лекции не базируются на основополагающей теории и методологии марксистско-ленинской социологии — истмате и диамате. В них отсутствует классовый, партийный подход к раскрытию явлений социальной действительности, не освещается роль классов и классовой борьбы как решающей силы развития общества, не нашли должного отражения существенные аспекты идеологической борьбы, отсутствует критика буржуазных социологических теорий” (цит. за: [Пугачева, 1994: с. 158–172]). Резонансний випадок, проте не єдиний, а радше показовий щодо долі тих, хто перетинав заборонену предметно-методологічну “межу”, тим самим ставлячи під сумнів “сакральні” політико-ідеологічні докси.

Аналізуючи архівну базу Інституту філософії НАН України, ми знайшли документ [ДАІФ: оп. 1, спр. 915, арк. 46–50], який свідчить про аналогічну ситуацію, що в неї потрапив співробітник цього Інституту в ті самі часи і через ті самі причини, що й у разі Ю.Левади. Старшого наукового співробітника відділу історії філософської та соціологічної думки на Україні В.Губенка наприкінці 1970 року жорстко розкритиковано на одному із засідань відділу. Приводом для критики В.Губенка стала його стаття “Методологічні проблеми історії філософії”, яка була опублікована кількома роками раніше й увійшла до збірки матеріалів конференції з історії філософії у Харкові ще у 1967 році. З критики стає зрозуміло, що В.Губенко “припустив формалістичні, схоластичні тлумачення, що являється проявом його деяких захоплень *неопозитивістськими методами*” (тут і далі курс. наш. — *В.С., О.Р.*); здібному вченому “...заважає захоплення *непотрібною термінологією*”, “він проявив *прагнення розв’язання проблем діамату*, а не історії філософії”. Підсумкова ухвала коментарів не потребує: “1) засудити методологічні помилки В.Губенка в його роботі; 2) визнати за недоцільне перебування В.Губенка на посаді старшого наукового співробітника відділу історії філософської і соціологічної думки на Україні; 3) просити дирекцію використати В.Губенка як наукового працівника на іншій посаді”. Нам потрапив лише один документ з цієї справи, через що важко простежити всю логіку її причинно-наслідкових зв’язків, окрім хіба що констатації — 1968 року старший науковий співробітник В.Губенко у списках працівників відділу вже не значився.

Рецензії та критика як формати розвитку вітчизняної соціології

Двоїсте та суперечливе методологічне становище соціології у цей радянський період, з одного боку, призвело до практики теоретико-методологічної “контрабанди” соціологічних технік та методологій конкретного соціологічного дослідження з накопиченого технічного арсеналу світової емпіричної соціології, а з іншого — легітимувало дозволене ознайомлення із західними фундаментальними або макрорівневими соціологічними теоріями у форматі *марксистсько-ленінської критики* “буржуазної соціології” як частини “буржуазного суспільствознавства” (втім, часто “критики” як доволі ритуальної процедури в межах передмови чи переднього слова радянських соціологічних публікацій із тем соціологічної теорії).

Критика зарубіжних наук за радянських часів була обов’язковим спеціалізованим напрямом для всіх соціогуманітарних дисциплін. Не стала винятком і радянська соціологія — критичне оцінювання “буржуазної соціології” здійснювалося впродовж усього її радянського періоду. Водночас саме “критика” стала чи не єдиною можливою формою комунікації радянської соціології зі світовою, способом її входження, нехай і деформованим, у світовий соціологічний контекст, а отже, необхідною та важливою фазою її власного розвитку.

Означимо основні різновиди цього формату “критики”, що допоможе повніше показати її внесок у загальносоціологічний розвиток:

- найпоширенішою формою, до якої змушені були вдаватися практично всі радянські соціологи, було обов’язкове негативно-критичне оцінювання творчості згадуваних у публікаціях західних авторів, навіть за умови використання їхніх концепцій у власних дослідженнях¹;
- публікація аналітичних статей і монографій, у яких із позицій марксистсько-ленінської критики висвітлювалися концептуальні погляди західних фахівців;
- виступи на міжнародних, загальносоюзних та республіканських конференціях, симпозіумах, конгресах, під час різноформатних зустрічей з іноземними вченими, коли вдавалося апробувати критичну оцінку їхньої творчості в перебігу дискусій.

Сам критичний формат радянської соціологічної комунікації зі світом також мав певні особливості його історичного розвитку. Критика повоєнних, ідеологічно суворих часів уже доволі відрізнялась від критики-ритуалу початку–середини 1980-х років.

Як уже зазначалось, відродження соціології в СРСР уможливилось під час хрущовської лібералізації, а безпосередньо в Україні ці процеси розпочалися лише на початку 1960-х років. Осердям їх став Інститут філософії

¹ Практично всі офіційно видані наукові праці радянського періоду є підтвердженням цієї тези; всі автори мусили включати у текст елементи “посилань на марксистизм-ленінізм” і “критики буржуазних учених”. Лише нелегальний самвидав дозволяв собі “розкіш” не дотримуватися такої норми.

АН УРСР. Як свідчать документи, вже у 1957 році “критика сучасних буржуазних філософії та соціології” була одним з основних напрямів діяльності цього Інституту [ДАІФ: оп. 1, спр. 219, арк. 1], а вже на кінець 1960-х років при Інституті існував спеціальний “критичний” відділ — сучасної зарубіжної філософії. Однією з перших розробок його стала тема “Актуальні проблеми критики сучасної буржуазної філософії” (в цьому контексті розробляли, зокрема, й теоретико-соціологічну тему “Теорія “конвергенції” в сучасних буржуазно-філософських і соціологічних системах”). У 1972–1975 роках відділ працює над проблемою “Антикомунізм і його філософія особистості”, з 1975 року розпочинається розроблення проблеми “Дослідження і критичний аналіз сучасної буржуазної ідеології”, в контексті якої одна з тем мала теоретико-соціологічний характер — “Критика сучасних буржуазних теорій розвитку суспільства” [ДАІФ: оп. 1, спр. 1144, арк. 85–86].

На початку 1980-х років документи знову фіксують принаймні ритуальну значимість критики для радянської науки. Так, на XI п’ятирічку Інституту філософії (який, повторимо, був початковою організаційною структурою і для вітчизняних академічних соціологів) було визначено такі завдання “величезного теоретичного та практичного значення” [ДАІФ: оп. 1, спр. 1342, арк. 2]:

- дослідження теоретичних проблем розвинутого соціалізму, закономірностей його переростання в комунізм;
- розроблення проблем удосконалення суспільних відносин, формування нової людини, розвитку соціалістичного способу життя, вивчення громадської думки;
- дослідження проблем науково-технічної революції;
- розгортання критики антикомунізму, буржуазних і ревізіоністських теорій, виявлення фальсифікаторів ідей марксизму-ленінізму.

Проте вже наприкінці 1960-х років з’являються перші ґрунтовні монографічні дослідження українських учених, у яких через формат критики подається аналітичний огляд немарксистських суспільних і соціологічних теорій. Прикладами такого подання є монографії М.Поліщук “Моральний ідеал (критика деяких буржуазних соціологічних і етичних теорій)” (1969), В.Табачковського “Критика идеалистических интерпретаций практики” (1976), О.Соболь “Критика философских концепций американской “культурной антропологии” (1978) та ін.

Як зазначалось, у радянський період нечасті зустрічі вітчизняних науковців з іноземними колегами також були, принаймні ритуально, позначені форматом апробації критичних оцінок їхньої творчості в перебігу дискусій. Хоча самі ці зустрічі, безумовно, сприяли поширенню альтернативних (відмінних від істматівського) методологічних підходів у соціологічній науці та, бодай, епізодичній безпосередній взаємодії вітчизняних учених із представниками західної соціології. Одним із перших прикладів таких контактів була зустріч наукових співробітників Інституту філософії АН УРСР із президентом Міжнародної асоціації соціологів професором Ж.Фрідманом (січень 1958 року). У травні 1964-го з повідомленням про напрями й ме-

тодику конкретно-соціологічних досліджень у США в Інституті філософії виступив метр світової соціології Т.Парсонс, у 1974-му до України завітав віце-президент Міжнародної соціологічної асоціації Р.Тьорнер, а 1984-го — президент Міжнародної асоціації дослідників майбутнього Е.Мазіні (див.: [Рибщун, 2006: с. 341–351].

Характерним є ще один момент, пов'язаний із “критичним форматом” розвитку вітчизняної соціології, а саме його функція латентної освіти вітчизняних науковців, розширення їхнього соціологічного та гуманітарного світогляду. Радянські критики “буржуазної соціології”, можливо, і не бажаючи того, ставали поширювачами актуальної наукової інформації та навіть заохочували ознайомлення вітчизняних соціологів із теоретичними ідеями “ідеологічного супротивника”. Наприклад, О.Бахітов, заступник директора Інституту філософії АН СРСР у 1950-х роках, у своєму виступі на науковій сесії з питань гуманітарних наук в УРСР (29–30 травня 1958 року), характеризує вади боротьби з “буржуазною ідеологією” й посилаючись на необхідність детально орієнтуватися в проблемних полях “опонента”, наводить власний досвід глибокого вивчення проблем західної мікросоціології (Дж.Моріно, Г.Гурвіча) з метою подальшої ефективної критики їх [ДАІФ: оп. 1, спр. 264, арк. 165–178]. Інший приклад освіти через критику — практика підготовки теоретичних доповідей наукових співробітників та аспірантів Інституту філософії УРСР 1970–1980 років, зазвичай із метою викладу їх на засіданнях відділів. Під час аналізу вже згаданого архівного масиву віднайдено досить багато зразків таких доповідей, що свідчить про певну системність такого підходу та практики в середовищі перших українських професійних соціологів [ДАІФ: оп. 1, спр. 1224, арк. 26–29].

Від середини 1980-х років, коли в колишньому СРСР розпочинаються “перебудовчі” ліберальні реформи, українська соціологія також зазнає досить істотних трансформацій. Для вітчизняної соціології вони розпочались, коли постановою Президії АН УРСР № 76 від 23 лютого 1984 року у складі Інституту філософії АН України було створено відділення соціології, яке об'єднало у своїй структурі всі попередні соціологічні відділи Інституту [ДАІФ: оп. 1, спр. 1540, арк. 2]. Продовженням інституціонального оформлення вітчизняної соціологічної науки стала декларація Президії Академії про створення на базі соціологічного відділення Інституту філософії нового самостійного академічного підрозділу — Інституту соціології АН України у жовтні 1990 року (втім, навряд чи можна стверджувати, що й на сьогодні, у першому десятиріччі XXI століття, українська соціологія завершила власну “перебудову”). На тлі подальших, більш глибоких суспільно-політичних історичних змін “критика буржуазних теорій” зникає, начебто й непомітно. З очищенням від ідеологічних домішків вона закономірно стає основою повноцінної вітчизняної історії іноземних соціологічних учень. Отже, навіть така “критична стадія” входження у світовий соціологічний контекст була вкрай важливою й необхідною для професійного розвитку й теоретичного самоусвідомлення соціології та соціологів у колишньому СРСР і в Україні зокрема.

Як свідчать численні, в тому числі наведені вище, приклади тематики соціологічних досліджень, радянська соціологія у своїх висновках іноді

мусила “підлаштовуватися” під уже наперед задані схеми-директиви на кшталт “стирання соціальних відмінностей” між містом і селом, розумовою і фізичною працею або зростання соціальної однорідності радянського суспільства та формування “нової історичної спільноти — радянського народу”. Однак вже у 1970–1980-х роках соціологічні дослідження, проведені професійно сумлінно, виявляють багато розбіжностей і суперечностей між декларованою ідеологічно ідеалізованою картиною радянського соціалістичного суспільства і справжньою соціальною реальністю. Інша річ, що результати й об’єктивні висновки таких досліджень мали небагато шансів бути опублікованими. Проте, в будь-якому сенсі, радянська історична стадія чимало дала для розвитку соціології як науки в Україні. Було легалізоване саме поняття “соціологія”. Щоправда, в офіційному радянському суспільствознавчому корпусі наук соціологія не була “центральною дисципліною”, а ставлення до цієї науки з боку комуністичних ідеологів часто відзначалося пересторогами та підозрою. Втім, з’явилися люди, які називають себе “соціологами”. Одне слово, вже наприкінці 1960-х років у СРСР була заснована (як і в якій формі — інше питання) ціла галузь наукового знання, подальша логіка саморозвитку якого неминуче мала привести до результатів, іноді непередбачених для деяких ініціаторів розгортання осередків соціологічних інституцій та соціологічного знання в радянському суспільстві.

І хоча радянська соціологія формувалась у цілковитій відповідності з авторитарно-централістськими принципами організації всього суспільного життя, що передбачали жорстку впорядкованість і підлеглість єдиному центру — ідеологічному, політичному, культурному та науковому, саме в радянський період наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років вітчизняна соціологія інституціоналізувала своє існування як структура, як сукупність інститутів і колективів професійних соціологів. Такі тогочасні маніфестації, як розгортання науково-дослідницьких соціологічних центрів у структурах державного та недержавного підпорядкування, як фундація окремого Інституту соціології в системі АН України восени 1990 року та організація вітчизняної соціологічної асоціації, свідчили про остаточну легалізацію професійного та наукового статусу вітчизняної соціології. Приблизно в ту саму пору було створено й новий факультет у Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка, призначений готувати професійних соціологів.

Вітчизняна соціологія за доби державної незалежності: досягнення та проблеми розвитку

Поставши як самостійна наукова дисципліна незалежної держави, українська соціологія на своєму новому етапі розвитку знову зіткнулася з проблемою самоусвідомлення. На відміну від соціологів доби “радянської реабілітації”, українським соціологам початку 1990-х років не довелося розпочинати формування науки з нуля. Вони вже мали принаймні основу для функціонування науки — певну матеріальну базу, щойно формований кадровий потенціал й усталену наукову традицію радянської соціології з усіма

її досягненнями та проблемами. Викликом часу стала потреба в переосмисленні цього спадку, трансформації соціології у дійсно об'єктивну соціальну науку, вільну від догм та ідеологічних упереджень, потенціал та орієнтири розвитку якої мають бути адекватними суспільним потребам суспільства, яке саме перебуває у стані трансформування. Залучення вітчизняної соціології у світовий соціологічний контекст було й нині залишається актуальною частиною цих завдань.

Ці та інші орієнтири нової якості вітчизняної соціологічної науки вимагали осмислення багатьох методологічних питань щодо її подальшого розвитку як частини світового соціологічного знання. Уже в перші роки незалежного існування вітчизняні соціологи позначають і актуалізують ці виклики у своїх працях [Танчер, 1993: с. 77–87; 1998: с. 18–27; Степаненко, 1993: с. 88–98; Мімандусова, Казаков, 1993: с. 247–252; Черниш, 1994: с. 122–129; Шульга, 2000: с. 170–177]. Поки що, маючи замало якісно проаналізованої інформації про цей надзвичайно складний і важливий новітній період розвитку незалежної вітчизняної соціології, ще складно сформулювати категоричні та неупереджені висновки. Натомість можна, принаймні схематично, змоделювати образ сучасної вітчизняної соціологічної науки з усіма її проблемами та безперечними досягненнями.

Як уже зазначалося, сучасна вітчизняна соціологія постала на підґрунті радянської соціології, що дає підстави окреслити (окрім висвітлених вище) характерні особливості радянської соціології, які увиразнилися водночас як “родові плями” молоді науки в новій незалежній державі:

- гуманістична орієнтація, живий інтерес соціологів до конкретного життєвого світу суспільства й особистості;
- як наслідок антиідеологічного та антимифологічного характеру молоді наукової дисципліни — настороженість щодо фундаментального теоретичного мислення, яке начебто не є притаманним соціологічному світогляду й до того ж “заплямоване” зв’язками з ідеологемами радянських часів;
- гіпертрофована увага технік та методик емпіричного соціологічного дослідження, розвиток кількісно-математичних методів і нехтування “якісними” методиками, а отже, формування канону та розуміння соціології як суто інструментального знання, висновки якого мають ґрунтуватися на емпірично-статистичних дослідженнях.

Можна стверджувати, що молода українська соціологія з часів її формування у радянський період зазнала більшого впливу позитивістського, зокрема американського, соціологічного канону, аніж європейських соціологічних традицій, зокрема “розуміючої соціології”. Останні досить часто, навіть дисциплінарно, відносили до царини “соціальної філософії”. Видється, що тоді ще радянській соціології та й молодій вітчизняній соціології під час формування їх та утвердження “не поталанило” із часовою належністю. З огляду на інерцію адаптації іноземного наукового знання та підходів, вітчизняна соціологія опинилася під відчутним впливом найбільш розвиненої в повоєнний період американської традиції структурно-функ-

ціонального аналізу, який асоціюється з іменем і творчістю Т.Парсонса, а звідси й позитивістських підходів та уявлень про цю науку.

До того ж вітчизняна соціологія, відкинувши догмати марксистської методологічної парадигми й виявляючи упередженість щодо теоретичних узагальнень, виявилася особливо вразливою за умов універсальних процесів методологічної кризи соціологічної науки, розпорошення та множинності її сучасних теоретичних парадигм і таких проблем розвитку сучасної світової соціології, як розрив між соціологічною теорією і практикою, суперечності між мікро- та макрорівневими підходами, а також проблем теоретичного синтезу й оновлення класичних традицій тощо [Танчер, 1993: с. 77–88]. Утім, з іншого боку, це доводить, що рецепція та відтворення спільних для світової соціології проблем розвитку вітчизняною соціологією означає її поступову, хоча й повільну, інтеграцію у світовий соціологічний простір та спільний професійний контекст.

Маючи за плечима певний досвід незалежного існування, українська соціологія поступово відходить від уніфікованих стандартів соціології радянської, створює власне, унікальне обличчя. Якнайкраще це простежується через аналіз її найвагоміших здобутків та наявних проблем. З-поміж досягнень вітчизняної соціологічної науки за цей період найвагомішими є:

- завершення основного етапу інституціоналізації соціології як повноцінної царини наукових знань, наукової дисципліни та співтовариства професійних соціологів (факультети та спеціалізації в межах підготовки фахівців із соціології у ВНЗ, соціологічна номенклатура ВАК, створення Соціологічної асоціації України, окремих професійних соціологічних періодичних видань, зокрема науково-теоретичного двомовного часопису “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”, заснованого Інститутом соціології НАН України в липні 1997 року (публікації наукових соціологічних праць тощо) [Резнік В., Резнік О., 2004: с. 22–46];
- формування професійних принципів та цінностей соціологічної спільноти й діяльності соціологів — зокрема розроблення професором Н.Паніною та іншими провідними соціологами України “Кодексу професійної етики соціолога” [Паніна, 2004: с. 5–8];
- формування мережі професійних загальнонаціональних соціологічних центрів опитування громадської думки (Соціс-Геллап, КМІС, центр “Соціальний моніторинг”, Ukrainian sociological service, соціологічна служба при Центрі ім. О.Разумкова та ін.);
- систематичні емпіричні дослідження процесів трансформації українського суспільства (зокрема, унікальний проект Інституту соціології НАН України “Моніторинг українського суспільства”, реалізація якого триває від 1992 року по досі) — цей та інші соціологічні проекти стали емпіричним підґрунтям для формування цілого комплексу теорій середнього рівня суспільства, що трансформується, сформульованих сучасними українськими соціологами;
- розвиток порівняльних міжнародних соціологічних досліджень за участю вітчизняних соціологів, в яких представлено українське суспільство та громадську думку населення країни з різних проблем — зокрема, у 2004–2005 роках важливим успіхом у цьому напрямі стало перше залу-

- чення України та вітчизняних фахівців до масштабного європейського порівняльного соціологічного дослідження *European Social Survey*, в якому взяли участь понад 20 країн-членів ЄС;
- доволі успішними є рецепції та адаптації світової соціологічної теорії (сучасна та постмодерна соціологічна теорія, представлена підходами таких авторитетних сучасних теоретиків, як Е.Гіденс, П.Бурдьє, У.Бек, З.Бауман, Дж.Александр, І.Валерстайн та ін., адаптація соціологічної теорії конфліктів, соціології культури, світ-системного аналізу, дослідження проблем глобального суспільства та нових інформаційно-комунікаційних технологій, трансформації соціальних структур, нового інституціоналізму, “мережної” теорії, соціологічних проблем громадянського суспільства тощо);
 - зростання якісного рівня соціологічних досліджень та розширення їх предметного поля у вітчизняній соціології (історія, теорія та методологія соціології, соціальні структури та інститути, проблеми трансформації, соціологія культури та масових комунікацій, електоральна соціологія, політична соціологія, економічна соціологія, аграрна соціологія, етносоціологія тощо).

Якісна трансформація предметного поля вітчизняної соціології не лише свідчить про її успішне утвердження як повноцінної й актуальної наукової дисципліни, а й виявляє певну логіку та етапи її розвитку, пов’язані із самою динамікою суспільства, що трансформується. Якщо схематично розглянути тематичний репертуар української соціології за радянських часів і характер його сучасного оновлення, то можна зробити певні висновки.

За умов зміни системи розподілу праці в результаті радянської індустріалізації, неочікуваних стихійних соціальних рухів і зростання потреби радянської державної бюрократії в точній інформації про мотиваційну структуру соціальних змін з огляду на здискредитовану потенцію історичного матеріалізму на початку 1960-х років відновлюються емпіричні соціальні дослідження, предметом яких стають соціальна структура радянського суспільства, культурно-технічний рівень робітничого класу, бюджет часу, соціальні проблеми праці, освіти, сім’ї.

Поступово практична диференціація та спеціалізація соціологічних досліджень спричинилася до оформлення низки галузей соціології, як-от соціологія праці, сім’ї, молоді, вільного часу. У 1970-х роках значну увагу починають приділяти проблемам соціального планування та соціального управління, формуються доволі якісні теоретико-методологічні засади соціальної психології. Щоправда, зі сфери соціологічного дослідження штучно було видалено всі гострі проблеми радянського суспільства, існування яких суперечило офіційному ідеалу соціалізму, наприклад, зростання націоналізму, посилення влади партноменклатури, відсутність правової безпеки, вияви девіантної поведінки тощо. Така ситуація тривала до середини 1980-х років, коли в умовах “перебудови” і реформування загострилася потреба в розширенні обсягів, якості та змісту теоретичної й емпіричної інформації. У пострадянський період в українській соціології зберігається домінування прикладних досліджень, проте змінюється їхня тематика. Ос-

новою предметної сфери сучасної української соціології стають соціально-політичні проблеми, електоральна поведінка та споживчі ринки.

На тлі успіхів комплекс наявних проблем постає не менш важливим чинником формування вітчизняної соціології. Разом із тим їх усвідомлення і вироблення механізмів оптимального розв'язання — нагальне завдання сучасних і майбутніх професійних соціологів. Означимо лише деякі проблемні поля, які можна схарактеризувати як “проблеми росту” і які все ще даються взнаки у вітчизняній соціології.

Процеси інституціоналізації громадської думки як повноцінного суспільного актора та контролера влади тривають, відбувається драматичне формування громадянського суспільства в Україні. Відтак, у суспільстві все ще не сповна актуалізувалася суспільна потреба в об'єктивному соціологічному знанні.

У вітчизняній соціології й досі наявна неувага до теоретичних узагальнень та й до соціологічної теорії взагалі — все ще спрацьовує усталений стереотип про соціологію як суто емпіричну науку, що буцімто не мусить бути “обтяженою” концептуальним теоретизуванням, а радше має постачати “емпірико-статистичну сировину”. Втім, як і багато інших, ця є спільною проблемою пострадянської соціології. Авторитетний російський соціолог В.Ядов серед чинників, що впливають на формування тенденцій розвитку пострадянської соціології, найпершим визначає “традиції радянської соціології”, зокрема намагання пояснювати емпіричні дані з позицій монотеорії з подальшими спробами формулювання практичних рекомендацій [Ядов, 1995: с. 5–9]. Вочевидь українська соціологія такого роду “радянських комплексів” ще також не здолала.

Потреба у продукуванні власних теорій та концепцій суспільства, що трансформується, вочевидь є все ще актуальною. Російська дослідниця С.Барсукова [Барсукова, 1999: с. 104–112], описуючи подібні проблеми в сучасній російській соціології, зазначає й перепоми, що постали перед соціологією в нових умовах (ми вважаємо, що схожі труднощі актуальні також для української соціологічної науки). По-перше, деякі соціальні зв'язки та соціальні процеси “відходять у тінь”, а такі “тіньові” (навіть у буквальному сенсі) соціальні й, особливо, політичні й економічні процеси об'єктивно ускладнюють можливості соціології щодо їх вивчення та аналізу; по-друге, порівняно із радянським суспільством, більш стабільним, сучасне суспільство є динамічнішим у всіх сферах. Отож соціологія постає перед проблемою “ефекту запізнення”, що знижує її практичну значущість. Очевидно, що соціологи мають не лише пояснювати соціальні процеси та динаміку. На сучасному етапі розвитку суспільства, що й досі перебуває у глибинній трансформації, питання наукового прогнозування соціальних процесів набуває найактуальнішого значення.

Суперечливими для розвитку соціологічної науки та експертизи є й побічні наслідки їх комерціалізації — непрофесіоналізм та дилетантство численних “рекрутів від соціології”, брак теоретико-методологічного підґрунтя досліджень, суб'єктивізм та небезпеки політичного маніпулювання. У вже згадуваній статті В.Ядов справедливо зазначає із приводу суперечливих проблем залучення пострадянської соціологічної науки до ринкових

відносин: “Позитивним аспектом є конкуренція професіоналізму. Все ж таки чимало з-поміж гідних дослідників заслужено дістають підтримку у вигляді наукових грантів та замовлень на дослідження, а малопрофесійних вимушують обставини або підтягуватися, або кинути цю справу та зайнятися чимось іншим. Негативний наслідок — прямий результат сьогоденної стихії в економіці. Як і в бізнесі, у середовищі соціологів утворюються “корпорації, що роблять свій продукт з нічого”, але попри те вони процвітають до часу, доки їхні клієнти не виявлять оковамилювання” [Ядов, 1995: с. 5–9].

Актуальною проблемою розвитку вітчизняної соціології є також подальше практичне втілення професійно-етичних стандартів, дотримання принципів та цінностей соціологічної науки, які сформульовані в “Кодексі професійної етики соціолога”, зокрема, особливо гостро постали питання взаємин соціології і влади та вироблення оптимального формату їхньої взаємодії [Соціологічне знання та влада, 2005]. Проблема взаємин соціології та влади не нова й актуальна не лише для посттоталітарних суспільств. Як ми зазначали, владна позиція була одним із визначальних факторів розвитку соціології за радянських часів [Фирсов, 1994; Российская социология 60-х гг., 1999; Shlapentokh, 1987]. Не вдалось уникнути проблем у площині відносин “*соціологія versus влада*” і в часи незалежності.

З одного боку, українська влада та вітчизняна соціологія дедалі більше усвідомлюють об’єктивну взаємозалежність одне від одного: ефективно управління не може не спиратися на певне узагальнення, пояснення та прогнозування, що їх виробляє наука, яка не може існувати без підтримки (матеріальної, ресурсної, символічної, статусної тощо) з боку владних структур (тут теза М.Фуко про взаємообернення, або іманентність знання та влади є актуальною). Свідченням визнання важливості соціологічної науки у процесах суспільних трансформацій є Указ Президента України “Про розвиток соціологічної науки в Україні” від 25 квітня 2001 року, який мав на меті “створення сприятливих умов для розвитку соціологічної науки в Україні, підвищення її ролі у здійсненні соціально-економічних і політичних реформ, зміцненні демократичних засад суспільства та забезпеченні прогнозованості суспільних процесів”. Щоправда, багато гарних положень цього Указу, зокрема щодо фінансової підтримки соціологічних досліджень з боку держави, здебільшого й досі залишаються декларативними.

З іншого боку, соціальне знання у владному використанні часто слугує способом контролю та маніпуляції з метою збереження та відтворення соціального порядку і чинної системи влади. Соціологію ще й досі часто сприймають і влада і політики суто утилітарно, а іноді — як новий ефективний засіб маніпуляції громадською думкою. Як слушно завважила Наталія Панина, “в сучасній Україні, як і в більшості інших країн, інтерес влади до соціології досить специфічний, відзначений такими характерними рисами, як “сезонний характер” (інтерес до соціології зникає після закріплення у владі), “особистісність” (інтерес концентрується на вимірюваннях політичних рейтингів) та “публічність” (інтерес до наданих соціологами результатів виявляється лише до вже обнародованих результатів)” [Панина, 2005: с. 146]. Сумнівна роль псевдосоціології як політтехнологічного знаряддя “чорного PR” та фальсифікації реального волевиявлення виборців у

політично замовлених дослідженнях є особливо відчутною під час виборів у країні. У таких ситуаціях крихкі конвенційні грані поміж наукою і політикою, істиною й інтересом, мораллю і нечесною грою стають особливо вразливими.

Ці проблеми підтверджують, що роль соціального (зокрема соціологічного) знання за умов суспільства, що трансформується, є двоякою: воно сприяє соціальній емансипації, демократизується та демократизує. Водночас соціальне знання у владному використанні часто слугує як ефективний засіб соціального контролю та маніпуляцій громадською думкою. В такій ситуації особливо підвищується соціальна та моральна відповідальність соціологів як професійних експертів, які виробляють та поширюють соціальне знання — старовинний ідеал поєднання знання і громадянської добродішності стає для вітчизняної соціології вимогою часу.

Перспективи розвитку вітчизняної соціології у контексті світової науки: від критики та реценцій до діалогу

Перспективи розвитку вітчизняної соціології як об'єктивної та повноцінної науки зі своїм оригінальним голосом у контексті світової соціології залежать не лише від особистостей, що практикують соціологію, її наявних інститутів і ставлення влади до перспектив її розвитку, а й від суспільних потреб та вимог щодо цієї науки. Чи зуміє українська масова свідомість остаточно подолати міфологізоване сприйняття соціальної реальності? Чи переросте вона стан суспільних *настроїв* і чи перетвориться на повноцінну *громадську думку*? Якою мірою потрібні будуть суспільству та владі об'єктивна інформація та знання про себе? Майбутні перспективи розвитку вітчизняної соціології значною мірою залежатимуть від позитивних відповідей на ці та інші важливі питання.

Сучасні тенденції українського суспільного розвитку вселяють надію. Більшість соціологічних оцінок фіксують поширення тверезого ставлення серед людей і їхнє бажання жити в реальному світі. По-справжньому наукова соціологія може і має допомагати в цьому. До того ж такі риси національної психології, як традиційна прихильність до здорового глузду і розвинуте почуття реальності, теж можуть бути сприятливими чинниками поширення та подальшого утвердження об'єктивного соціологічного знання в Україні. Пробудження в суспільстві процесів громадської самоорганізації, зростання політичної культури населення, а також актуалізація суспільної потреби у самопізнанні, в об'єктивній інформації щодо природи та механізмів функціонування соціуму і влади ставлять перед вітчизняною соціологією реальні завдання стосовно її подальшого розвитку. Хоча, безумовно, наука сама по собі не гарантує розв'язання тієї чи іншої суспільної проблеми. Її завдання — радше об'єктивна діагностика та прогнозування суспільних процесів, а також окреслення можливих шляхів їх розв'язання. Інша річ, що роль соціологів як соціальних експертів у пропозиціях до суспільства і влади має в таких умовах неодмінно зростати.

Вітчизняна соціологія, незважаючи на бурхливий період свого становлення та розвитку вже в незалежній Україні, ще й досі є молодого наукою. Як зазначалося, багато її проблем пов'язані з “труднощами росту”, а також зі складними процесами оптимізації і трансформації наукового знання та його ролі у новій суспільно-політичній ситуації. Логіка подальшого розвитку вітчизняної соціології, її входження у світовий науковий контекст, на наш погляд, може об'єднувати принаймні три пов'язані між собою напрями.

Перший стосується спроби оживлення й копіткої реконструкції кращих надбань власної перерваної протосоціологічної традиції та осмислення спадку радянської соціології. Тут є чимало такого, що й досі зберігає свою значущість, якщо враховувати його органічну змонтованість у національно-культурний контекст. Маємо на увазі соціологічні ідеї М.Драгоманова, О.Потебні, М.Грушевського, М.Шаповала, Б.Кістяківського, С.Подолінського, В.Липинського, надбання вітчизняної етнографічної школи.

Другий напрям пов'язаний із вивченням та адаптацією світових соціологічних традицій, прищепленням багатьох теоретичних шкіл і напрямів. Інакше кажучи, для перетворення соціології на повноцінну науку вітчизняним ученим потрібно активніше відкриватися для різних ідей і поглядів, розвивати формат не лише рецепцій та адаптації соціологічного знання, а й діалогу (ба, навіть *полілогу*). Формування власного “соціологічного голосу” й активна діяльність з репрезентації його на світовій соціологічній арені, організаційна увага до міжнародної співпраці, розвиток міжнародних проектів, залучення до наукового життя світового соціологічного співтовариства — важливі аспекти реалізації цієї стратегії.

Зрештою, третій напрям передбачає максимальне використання вітчизняними соціологами унікальних обставин перебування у суспільній “живій лабораторії” й має утверджуватися в подальшому опрацюванні теорій та концепцій перехідних суспільств у всіх найширших аспектах глибинної та широкомасштабної соціальної трансформації в її сполученні зі світовою суспільною динамікою.

Увага держави до розвитку соціологічної науки як індикатора та стимулятора демократизації суспільства, створення ситуації здорової конкуренції в соціологічній науці, меритократичні підходи до її розвитку, підтримка творчої професійної молоді, насичення вітчизняного соціологічного ринку новими ідеями та підходами, подальше активне залучення вітчизняної соціології до світового соціологічного співтовариства, дотримання етико-професійних норм соціологічних досліджень, піклування про підвищення соціологічної культури суспільства і влади, утвердження прав інтелектуальної власності на здобутки соціологічних досліджень — ось далеко не повний перелік важливих чинників подальшого розвитку вітчизняної соціологічної науки.

Література

Альберг Р. Реабилитация социологии в Советском Союзе // Рубеж. — 1994. — № 5. — С. 88–114.

Батыгин Г.С. Преемственность российской социологической традиции // Социология в России / Под ред. В.А. Ядова. — М., 1998. — С. 23–38.

Барсукова С. Болезни роста российской социологии // Рубеж. — 1999. — № 13–14. — С. 104–112.

Бурлачук В., Молчанов М., Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні. — К., 1996.

Документальний архів Інституту філософії НАН України (ДАІФ).

Історія АНУ. 1918–1993 / За ред. Б.Є.Патона. — К., 1993.

Кондратик Л.Й. Історія соціології України в іменах. — Луцьк, 1996.

Мімандусова Г., Казаков В. Стан соціологічної науки на початковому етапі пострадянської історії // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 7–8. — С. 247–252.

Новикова С.С. Социология: история, основы, институционализация в России. — М.; Воронеж, 2000.

Осинов Г.В. Возрождение российской социологии (60–90-е годы XX века): страницы истории // Социологические исследования. — 2004. — № 2. — С. 25–30.

Паніна Н. Професійна етика і соціологія в Україні (до прийняття Кодексу професійної етики соціолога САУ) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 5–8.

Панина Н. Экзит-полл в Украине 2004 года: социология или политика // Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики. — К., 2005. — С. 146–169.

Пугачева М.Г. Институт конкретных социальных исследований Академии наук СССР (1968–1972) // Социологический журнал. — 1994. — № 2. — С. 158–172.

Резнік В., Резнік О. Українська соціологія після 1991 року // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 22–46.

Рибциун О. Українська соціологічна асоціація: радянський період діяльності // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць: У 2-х т. — Харків, 2006. — Т. 1. — С. 341–351.

Российская социологическая традиция 60-х годов и современность: Материалы симпозиума 23 марта 1994 года / Под ред. В.Ядова, Г.Гратхоффа. — М., 1994.

Российская социология 60-х гг. в воспоминаниях и документах / Под ред. Г.С.Батыгина. — М., 1999.

Соколова Г.Н. Возрождение социологии в 60-е годы // История социологии: Учебное пособие / Под ред. А.Н.Елсукова и др. — Минск, 1997.

Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики / За ред. В.Танчера, В.Степаненка. — К., 2005.

Соціологія на Україні / За ред. Л.В.Сохань. — К., 1968.

Степаненко В. Українська соціологія в пошуках себе // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 11–12. — С. 88–99.

Танчер В. Соціологічна думка України на тлі світової соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1–2. — С. 18–27.

Танчер В. Українська соціологія сьогодні — нелегкий шлях до теорії // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 11–12. — С. 77–88.

Фирсов Б.М. История советской социологии 1950–1980-х годов: Курс лекций. — СПб., 2001.

Чагин Б.А. Очерк истории социологической мысли в СССР (1917–1969). — Л., 1971.

Черниш Н. Соціологічні дослідження українських вчених на еміграції // Современное общество. — 1994. — № 1. — С. 122–129.

Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій. — Львів, 2004.

Шульга М. Українська соціологія в пошуках самоідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 2. — С. 170–177.

Ядов В. Куда идет российская социология? // Социологический журнал. — 1995. — № 1. — С. 5–9.

Shlapentokh V. The Politics of the Sociology in the Soviet Union. — Boulder; London, 1987.

Wallerstein I. The End of the World As We Know It: Social Science for the Twenty-first Century. — Minneapolis, 1999.

Wallerstein I. Unthinking Social Science: The Limits of Ninetenth Century Paradigms. — Cambridge, 1991.